

Tájátalakítás és a kultúra egységesülése

SZABÓ LÁSZLÓ

„Magyar Ország Európa kitsinyben... Európának többi országaiban széjjel szórt mindennemű különbféleségeket egyesülve látjuk Magyar országban, akár melly tekintetben vesszük is ezen Országot. Clíma, földszine, természetmények, emberek... Nem tsak természeti állapotjára, és a' természet ajándékaira nézve — hanem népességre nézve is Magyar ország Európa kitsinyben. — mert majd nem minden Európai nép-törzsök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultúra grádusok, 's végre életmódok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat.” Csaplovics János ír így 1822-ben.¹

Ez a Kárpátokkal övezett ország valóban változatos geográfiailag, s mindig az volt Szent István óta népességét tekintve is. Befogadta az idegeneket, s maga is eredendően tarka volt, hisz a több népből álló honfoglaló magyarság itt számos néptörédeket talált. A középkor nagy kohója azonban úgy enyhítette e tarka képet színessé, hogy e sok elemből kialakult egy olyan arány, amely a magyarnak mondott nép túlsúlyát eredményezte, s a keresztény európai kultúra normáit, erkölcsét tette meghatározóvá. A Csaplovics János leírta tarkaság ismét újkori jelenség, a török hódoltság utáni állapot. A török és az azt követő függetlenségi harcok két évszázados eredménye, hogy a XV–XVI. század fordulóján Szabó István által megbecsült 18-19 ezer élő településből 1720-ra 11 ezret alig meghaladó szám lett. Ez a 40-42%-os pusztulás jó 10%-al nagyobb, ha meggondoljuk, hogy 1720-ra már sok település élete újulhatott meg. A török előtti településszám soha nem állt vissza, s 30%-uk soha nem éledt fel.²

1895-ben 12 667 önálló települést tartanak nyilván, s Acsády Ignác számításai szerint a török idők utáni 175 évben 1524 település jött csupán létre.³ Igaz, hogy az elpusztult, majd elevenné lett települések jelentősebb része a Tiszai- és a Dunai-Alföldön volt, ám az is igaz, hogy 30 százaléknyi soha fel nem támadt közülük. Itt ment végbe a legnagyobb pusztítás, s volt később legerősebb a vissza- vagy

1 CSAPLOVICS J. 1822: Ethnográfiai értekezés Magyar Országról. In: Tudományos Gyűjtemény. III. 52.

2 SZABÓ I. 1941: A magyarság életrajza. Budapest. 76-77, 120-127.

3 ACSÁDY I. 1896: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21. Budapest. — Ennek népességszámra vonatkozó kritikáját lásd: SZABÓ I. i.m. 122-130; DÁVID Z. 1957: Az 1715-20. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai (szerk.: Kovacsics J.). Budapest. 145-199. Megjegyezzük, hogy mi itt nem a népességgel, hanem a községszámmal foglalkozunk. Így Acsády I. adatát el kell fogadnunk kis hibaszázalékkal (1720-21-es községszám; 1890. évi népszámlálási adatok).

betelepülés. A pusztán maradt alföldi részek szinte vonzották a peremvidékek lakosságát. De ide irányult a legjelentősebb telepítési mozgalom is. Ez pedig más etnikumú népek, s más vidékről származó, eltérő kultúrájú magyar népcsoportok tömeges beáramlását jelentette.

Noha a nyolcvanas években megjelent Magyarország történetében Arató Endre és Katus László foglalkoznak a XIX. századi nemzetiségi megoszlással, az újkori Magyarország etnikai képének kialakulásával, s kibontakozó történeti statisztikai tudományunk is számos új elképzelést, pontos adatot hozott felszínre, mindmáig Szabó István „A nemzetiségek térnyerése és a magyarság”, illetve „A magyarság életrajza” a mérvadó munka.⁴ Ezekből alkothatunk képet arról, hogy miként állt elő az az etnikai tarkaság, amelyről Csaplovics János, s más vonatkozásban Fényes Elek szólt.⁵ Kiegészíti ezt néprajzi vonatkozásban Bátky Zsigmond századfordulói rajza, amely Magyarország népeit mutatja be összefoglalóan.⁶

Legújabban pedig Kósa László 1880–1920 közötti időszakkal néprajzi szempontból foglalkozó összegzése az, amely egy állapotot, s egy állapoton belül a polgárosodás folyamatát elemzi. A finomabb részletekkel is foglalkozik: azaz a magyarság különböző táji csoportjaival, a magyarnak megmaradt vagy magyarrá lett népesség kulturális tagoltságával is. Ám míg Csaplovics János festette képünket a műtész rikitóan tarkának mondaná, a nemzetiségekre és magyar csoportokra is figyelő Kósa Lászlóét csupán színesnek.⁷ A nagy kontrasztok, az egymásnak ellentmondó színek, foltok eltűnnek, szinte pasztell hatásúvá szelídülnek. S ennek oka nem egyéb, mint a közben végbement egységesítő folyamat, amely az ország minden területén Erdélytől az Őrvidékig, az Északi-Kárpátoktól a Duna-Tisza összefolyásáig végbementek. A peremvidékeken (a mai utódállamok területén) a volt nemzetiségek, az ország középső részén a magyarság olvasztó hatására.

Az említett munkákból kirajzolódik, hogy e kétirányú, asszimilációnak, s egyben egységesülésnek melyek voltak a fő okai, meghatározó tényezői. Szabó István a XVIII. század végétől megjelenő nacionalizmust rendkívül fontosnak tartja mind a magyarság, mind a nemzetiségek részéről, s bár ez Magyarországon, a magyarság

4 ARATÓ E. 1980: A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmi a polgári fejlődés kezdetén (1790–1792); A nem magyar népek viszonya a magyarokhoz és mozgalmi a polgári jellegének fejlődése (1792–1840); A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt (1840–1848). In: Magyarország története 1790–1848 (szerk.: Vörös K.). 1. kötet 117–157; 2. kötet 789–853, 977–1053. KATUS L. 1978: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története 1890–1918 (szerk.: Mucsi F.). Budapest. 2. kötet 1003–1063. SZABÓ I. i.m.; SZABÓ I. 1940: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Magyar művelődéstörténet. 3. kötet 109–136.

5 FÉNYES E. 1836–1840: Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. I–VI. Pest — U.ő: 1851: Magyarország geográfiai szótára. I–II. Pest.

6 BÁTKY ZS. 1990: Magyarország néprajza. Budapest (Eredeti első kiadása 1905-ben). — Itt most nem említjük a milléniumi kiadványokat (OMMIK, Borovszky-sorozat).

7 KÓSA L. 1990. Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen

szempontjából politikai színezetet, különösen pedig hivatalos állami politikát csak a múlt század kilencvenes éveitől jelent, a mai magyarságkép kialakításában kétségkívül szerepe volt. Ez az eszmeiség ugyanekkor még erősebben jelen van a szomszéd népeknél is. Magyarokkal érintkező tömbjeik határai ugyan a XIX. század folyamán lényegesen nem változtak, ám századunkban már jócskán a magyarság rovására nyomulnak előre, amelyet már komoly politikai erők, s nemcsak az eszmeiség támogatott, Trianon után pedig a hivatalos politika rangjára emelkedett a nacionalizmus az utódállamokban.

Az okok között szerepel még Szabó Istvánnál, Katus Lászlónál a természetes szaporodás eltérő aránya, a belső migráció és a ki- és bevándorlás, a társadalmi mobilitás, illetve a polgárosulás, s az egyenlőtlen gazdasági növekedés, amely a tájak között fennállt. A jelenség és egyben az ok végső soron maga az asszimiláció, mint kiegyenlítődési folyamat is. Az ezt elősegítő, előidéző tényezők között Szabó István elemzése a kulturális különbözőséget, a vallást és a városiasodást fejti ki bővebben, számolva azzal, hogy kétoldalú lehet: mind gátja, mind segítője az asszimilációnak, s eltérő társadalmi rétegeknél (pl. zárt paraszti közösségek, városok polgársága, értelmiség) más-más lehet a jelentősége.⁸

Van azonban egy tényező, amiről egyik szerző sem emlékezik meg akkor, amikor az egységesülés, az asszimiláció folyamatáról beszél: s ez a XIX. századi nagy tájatalakítás kérdése az Alföldön, a Tisza és a Duna völgyében. Az, amely bár lokálisan megindult már a XVIII. században is, de országos méreteket csak a XIX. század közepétől, a kapitalizálódó Magyarországon, s főként az Alföldön, a folyószabályozásokkal ér el, s amelyben Széchenyi Istvánnak meghatározó szerepe volt.⁹

Mivel az említett összegzések az ország egészére vonatkoztak, s e jelenség elsősorban az Alföld sajátja, talán azért sem figyeltek fel rá. Tálasi István kidolgozott Alföld-kutatási programjában ugyan utal erre valamelyest, ám tanítványa, Kósa László e jelenséget vizsgáló nagy munkájában szinte figyelmen hagyja ezt a kérdéskört, illetve integráló tényezőnek az alföldi népcsoportoknál az agrárvárosokat, s a tanyás gazdálkodást tartja. A vízrendezésre, legelőfeltörésre zárójelben, odavetett megjegyzéssel utal. Pedig Rác István, akire a fejezetben hivatkozik, erősen hangsúlyozza a többi tényezővel szemben a tanyás gazdálkodást közvetlenül is befolyásoló folyószabályozásokat, ármentesítéseket, lecsapolásokat.¹⁰ A gazdálkodás és folyószabályozások összekapcsolása még csak megvan sok néprajzi munkában,

8 SZABÓ I. 1941; ARATÓ E. 1980; KATUS L. 1978.

9 A tanulmány első részének rövidebb változata a szolnoki Széchenyi emlékülésen előadásként hangzott el. Szolnok, 1991.

10 TÁLASI I. 1946; KÓSA L. 1990, 102; RÁCZ I. 1980, 134.

ennek azonban emberre, közösségekre vetített vonatkozása már mindenünnen hiányzik.¹¹

Magam e rövid írásban ezt az összefüggést kívánom megvizsgálni az Alföldön, erős figyelemmel Jász-Nagykun-Szolnok megye térségére. S egyben azt, hogy mit jelentett ez a tényező az etnikai egységesülés szempontjából.

2. A néprajz kezdettől fogva a néprajzi nagytájak közé sorolja az Alföldet, ami azt jelenti, hogy egészében véve egységes jellege van, csakúgy mint a Dunántúlnak, Erdélynek vagy a Felvidéknek.¹² Magam az alföldi településekre vonatkozóan konkrét vizsgálatokat végeztem e tekintetben Jászdózsán, a Jászságban, a Kiskunságban, Csepán, Békéscsabán, Tiszaörsön és a Tisza-tó térségében.

De a néprajz tisztában van azzal is, hogy a nagytáj hasonlatos a légifelvételhez. Mászt nyújt táj átszelése a gyalogos vagy kerékpározó számára. Eltérő karakterű falvak, tanyavilág vagy puszta, vízmenti, folyóparti táj vagy szárazulat, nyírvizes vagy sívó homok, s az ezeken élő nép fogadja, amely eltérő nyelvjárásban is beszél. A paraszti kultúra erősen tájhoz, természeti környezethez kötött, s így szinte a tájjal együtt változik. S nemcsak egyidejűleg, hanem történetileg is, hiszen idők folyamán a tájat is módosítja a közösség, s azzal együtt alakul maga is. Ezen túl a paraszti közösségek zártak, s szinte falvanként jól megfigyelhető külön sajátosságokkal is rendelkeznek.¹³

Különösen erősen tagolta a beköltözés után az Alföld képét az, hogy a nemrég érkezettek még őrizték nyelvüket, nyelvjárásukat, viseletüket, szokásaikat. Mária Terézia urbáriumának készültekor a kilenc úrbéri pontokat minden településen azon a nyelven vették fel, ahogyan a településen beszéltek. Bár sokszor nem az egész közösség, hanem az épp hivatalban lévő elöljárók. Északon elszlovákosodott magyar falvakat épp úgy lelünk, mint lentebb szlovák nevekben gazdag, de már magyarul beszélő közösségeket. A nemzetiség megjelölése korántsem jelent valamely egységes kultúrát. Sokszor csak nyelvi közösség, hiszen az alföldi szlovákok többnyire Trecséntől Zempléning terjedő nagy területről érkeztek, s nem egy zárt, azonos

11 Szükségtelennek tartjuk a példák sorolását, mert általános jelenségről van szó.

12 Vö. VISKI K. 1938; KÓSA L. 1990. Viski Károly munkája nem előzmény nélküli, hanem egy kialakult tradíció folytatása. Maga a Magyarország Néprajzában ezt korábban megfogalmazta. Kósa László összegző munkája az okok sokrétűségét hangsúlyozza, s bemutatja ezt a folyamatot 1880–1920 között. Kisebb tájait, csoportjait elsősorban azonos jellegű földrajzi tényezők integrálták, s ezeknek közvetlenül a gazdálkodásra, közvetve pedig az életmód egészére hatások voltak, s az ideérkező különböző kultúrájú csoportokat közelebb hozták egymáshoz, illetve együttműködésre is kényszerítették ezeket. De integráló, hasonító szerepe volt az itt török időket átélő, a táj adottságaihoz és a mindenkor történetileg biztosított lehetőséghez igazodó lakosságnak is, hiszen az idegen csoportok — ha nem uradalmi cselédek vagy telepített jobbágyok voltak —, csak az ő vezetésükkel, segítségükkel tudtak boldogulni a számukra ismeretlen viszonyok között. Így a helyi kultúra, az itt élő, olykor lényegesen kisebb számú népesség döntő jelentőségű volt. Hasonította a beszivárgó, spontán betelepülő népességet. S ekként alakulhatott ki az alföldi nagytáj egysége, s a kutatás során ennek fogalma a néprajzi irodalomban.

13 G. DE ROHAN, CSERMAK 1967, 45–58. Ezt a felfogást Európa vonatkozásában fejti ki.

kultúrájú közösség telepedett át tömbszerűen. A szlovák hangzású nevek pedig nem jelentenek mindig szlovákul beszélőket, hiszen több állomáson át jutottak el az eredetileg szlovák vagy palóc jobbágyok az Alföldre, s közben nyelvet váltottak. Éltek ugyanis azzal a kedvezménnyel (kijátszva a ma joghézagnak nevezett lehetőséget), hogy a megye három (öt) éven át adómentességet biztosít. Ennek lejártá után más megyébe álltak tovább. Soós Imre jellegzetesen ilyen állomásnak tekinti pl. Tiszafüredet. Ember Győző forrásközlése alapján pedig Heves és Külső-Szolnok és Békés ilyen kapcsolata elemezhető alapos vizsgálat alapján (pl. Kungyalu, Török-szentmiklós).¹⁴ Átlagos statisztikák helyett vegyük szemügyre a mai Békés megye, s részben Makó környékének szlovákságát Krupa András és a magam kutatásai alapján.¹⁵

1715–1720-ban Békés megye legtöbb települését, mint lakatlan helyet tartották számon. Csak a Sárrét néhány védettebb községe, s a dél-bihari mezőség őrizte meg a magyar folytonosságot (Békés, Gyula, Szeghalom, Köröstarcsa, Körösladány), illetve Vésztő vagy Gyoma, ahová visszatért az elmenekült lakosság egy része. Báró Haruckern János György birtokait jórészt szlovákokkal népesítette be. Mind a betelepítés, mind a szökés egyaránt jelentős. Békéscsaba, Szarvas és Mezöberény Krupa András szerint elsődleges szlovák település, s ezek később újabb rajokat bocsátanak ki, s telepítik Tótkomlóst a szarvasiakkal együtt, Békésszentandrás, és több más településen kisebb beköltözések vannak. A XIX. és XX. században létrehozzák a tanyavilágban utódtelepüléseiket is: Kondorost, Csabacsüdöt, Gerendást, Telekgerendást, Örménykutat, Kardost, s egyéb helyeken, a békési tanyavilágban is mindenütt megjelennek. A békési szlovákok korántsem egységesek. Leginkább a magyar-szlovák etnikai határ térségéből érkeztek, a török alól felszabadított területekkel határos megyékből (Nyitra, Bars, Nógrád, Hont, Abauj). Az északi szlovákok lakta megyékből (Liptó, Árva, Zólyom, Szepes, Trencsén) alig, mert nehezebb a szökés, hisz itt érintetlen a töröktől a közigazgatás, s a földesúri hatalom. Nógrád átmeneti hely pl. itt az északabbról érkező szlovákság előbb megtelepedik, majd egy idő múlva tovább költözik.

A Csanád megyei települések (Ambrózfalva, Csanádalbertyi, Pitvaros) a XIX. század második feléből származnak. Megállapítható az is, hogy a békési szlovákság nyelvjárása legközelebb a közép-szlovákhhoz áll, de mégsem azonos vele, s sajátos változatot képvisel. Nyilván ez a jelleg az alföldi egységesülés után alakulhatott ki. Ez ugyanakkor bizonyíték arra is, hogy Közép-Szlovákia legkülönbözőbb helyeiről és

14 SOÓS I. 1958, 33–34; EMBER GY. 1977.

15 KRUPA A. 1987, 9–16. Magam Békéscsaba sajtó alatt lévő monográfiájában e kérdéssel részletesen foglalkozom. Ezért szükségtelennek tartom irodalmának bővebb idézését.

más-más időben, más-más kultúrával érkeztek. Ez a szlovákság mára a nyelvvesztés szélén, de a szlovák öntudat megtartó erejével még rendelkezve él a kétnyelvűség állapotában. Talán legerősebbek közülük a tótkomlóiak, ők őrzik nyelvüket leginkább, noha a XVIII. századi megalakulásuk után a csabai és szarvasi telepeseket újabb északiak követték, akik a nyelvjárást is mássá színezték.¹⁶

A mai Jász-Nagykun-Szolnok megyében a török időket a Jászság népe vészelte át legteljesebben, jóllehet a kunok egy része is visszatért a nagykunsági határokra. A jászok etnikai folytonossága kevésbé szenvedett törést. Természetesen a Jászságba is telepedtek be bőségesen idegenek. Főként palócok, kisebb mértékben szlovákok, vagy már elmagyarosodott szlovákok költöztek be, akik Nógrádon, Hevesen vagy Pest megyén át érkeztek a Rákóczi-szabadságharc, majd a jászok redempció (1745) után.¹⁷ A Nagykunság újratelepítésében elsősorban a tiszántúli református magyarság játszotta a fő szerepet.¹⁸ A Tisza-mente települései között nézetünk szerint több kontinuus van, mint azt Benedek Gyula megállapította, mégis kisebb korrekciókkal és finomításokkal jellemző az általa rajzolt kép.¹⁹ 71 Külső-szolnoki településből 35 elpusztult, s száz esztendő alatt, a Rákóczi-szabadságharcot követően 36 új újratelepült. Közölt térképe mutatja a községgé szerveződés idejét is. A Tisza-mente északi részére még egy újabb betelepítési hullám is jellemző: a XVIII. század közepén erre a teljesen református vidékre az egri püspök és kanonok rátelepíti (mivel saját birtoka volt) a katolikusokat, s mozgásra készíti a református lakosság egy részét. Ezzel egy vegyes, főként palóc eredetű katolikus népességből és tiszántúli reformátusságból álló, a XVIII. században nemcsak eltérő kultúrájú, de egymással ellenségesen is viselkedő, vegyes etnikai kép és kultúra alakul ki e tájon.²⁰ A váci püspökség nem olyan látványos akciójaként a XIX. században a tiszazugi falvakban is megjelenik a katolikuság, amely nem közvetlenül északról, hanem a szomszédos katolikus telepített falvakból kapja néputánpótlását, de egyben el is válik a falu törzsközsökös lakosságától, mert ők az uradalmak cselédeiként, munkásaiként csatlakozhatnak csak a faluhoz. A szorosabb viszony, tényleges beköltözésük már csak XX. századi folyamat.²¹

S ha Jász-Nagykun-Szolnok megyéről, de általában az Alföldről szólunk, akkor tényként kell említenünk, hogy az idegen, később nemzetiséget alkotó népelemen

16 Hasonló képet vázol Páll István a szatmári szlovákokról, s tudjuk, hogy a nyírségiek is több külön csoportra oszthatók.

17 FODOR F. 1942, 165–209; SZABÓ L. 1979, I. 65–83, 171–183. Az arányok tekintetében van eltérés a két álláspont között.

18 BELLON T. 1979, 26–33.

19 BENEDEK GY. 1981, 103–122. Vö. Adatok Szolnok megye történetéből. I–II. Itt községi bontásban valamennyi településre vonatkozóan a 4. pontban a legújabb kutatási eredmények a lakosság eredetével kapcsolatban (újranépesedés, felülrétegződés, stb.). Illetve: SZABÓ L. 1974, I. 1., 47–67.

20 SZABÓ L. 1992b; GULYÁS K. 1992.

21 BARANYAI G-NÉ 1992.

kívül legerősebb telepítő terület a palóc vidék, s legjellegzetesebben megmaradt kultúrájú néprajzi csoport a palócság. Paládi-Kovács Attila térképe 116 palócok lakta vagy érintette települést sorol fel az Alföldön, elsősorban a Tisza két partján, de a Körösök és a Maros mentén is, s kisebb intenzitással, másodlagos telepítésként a Temes vidékén.²² A palócok jelenlétét ma — főként ott, ahol azok másokkal vegyültek —, eléggé nehéz kimutatni, mert kultúrájuk határozottan alföldivé vált. Jellemző, hogy a néphit, a népszokások apró mozzanatai vezettek csak a legtöbb helyen felfejtendő szálként a palócokhoz, s igazolhatta a kutatás egykori betelepedésüket más forrásokkal is.²³

Példáink: az idegen etnikumú békési szlovákság, a különböző hullámokban és körülmények között telepedő Jász-Nagykun-Szolnok megye, s az alföldi palóc kirajzók, mint más magyar vidékekre került néprajzi csoport, számos kérdést vehetnek fel. Közülük itt csak egyről szólunk: milyen szerepet játszott e csoportok alföldivé válásában a vízszabályozások, ármentesítések, lecsapolások nagy munkája?

3. A Rákóczi-szabadságharc utáni békés évtizedek lehetővé tették nemcsak az ország talpraállítását, hanem azt is, hogy bár nem független országgént, de ismét bekapcsolódhassunk az európai gazdasági és szellemi folyamatokba. A létért való küzdelem után a gyarapodás évtizedei is elkezdődtek. A volt hódoltságú részek birtokbavétele, a megmaradt mezővárosok és a megelégedő falvak népének jóvoltából legelőbb az állattartással indult meg. Az elvadult tájat a legeltető állattartással vették birtokba, majd a század második felében jelentősebbé válhatott a földművelés is. A század végére pedig már telepített szőlők- és gyümölcsöskertek jelzik a kertgazdaság újraéledését. S mindez együtt járt bizonyos lokális vízszabályozásokkal, tájrendezésekkel is. A Nagyunságban pl. a Mirhó-gát megépítése, a Jászságban a tiszai védőgátak kialakítása, a Millér regulázása érintett több települést, s változtatta meg az egykori környezetet.²⁴ A lakosság lélekszáma állandóan gyarapodik, s 1787-re megduplázódik.²⁵ Ennek forrása nemcsak a betelepülés, hanem a belső szaporodás is. A század második felében a betelepítés, betelepülés már nem jelentős, s megindulnak népesebb helyekről a kirajzások is. Az Alföld lélekszámának növekedése általában 40-50%-os. Ám a tájak között nagy a különbség. Míg a peremvidékeken (pl. Felső-Magyarországon 10-15%-os, addig a Duna–Tisza között (a hevesi és borsodi síkságot is magába foglalóan), illetve Csanád, Csongrád, Temes és Torontál megyékben 58, illetve 76%-os. A népességnövekedés egyúttal azt is jelentette, hogy szükségessé vált

22 PALÁDI-KOVÁCS A. 1989, I. 175, 169–212.

23 Az erre vonatkozó kutatásokat DIÓSZEGI V. 1968 indította el, s a Palócok I–IV. kötetben már több területen kidolgozott eredményei vannak (néphit, szokások, természetesen a nyelv és zene).

24 SZABÓ L. 1966; NEMES G. 1981.

25 Vö. Adatok Szolnok megye történetéhez. I–II. az érintett települések népesedési adataival (4. pont).

a gazdálkodás intenzitásának fokozása, szerkezeti átalakítása. Ez pedig a török időkben elvadult táj nagyobb arányú művelésre fogásával volt csak elképzelhető. Már nem volt elegendő a lokális érdekű rendezés. A helyi érdekű regulációkat fel kellett váltania az összehangolt, az egész Kárpát-mendencét átfogó, koncepcionális rendezésnek, amely nem egyes közösségek, birtokosok érdekeit, hanem az országot tartja szem előtt. Az Alföld kritikus pontja a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása. A reformkorban megjelenik Széchenyi István személyében az a férfiú, aki nagyhatalús az állammal együttműködni kész politikus, s jól képzett szakgárdát tud immár mozgósítani tervei, elképzelései végrehajtására.

A század közepén meginduló összehangolt tényleges vízszabályozási és tájatalakító munkák — s ezt néprajzi szempontból kifejezetten hangsúlyoznunk kell — az Alföld népét kívülről érték. Erőszakosan avatkoztak bele a paraszti közösségek életébe, s a hagyományosan élő falvak ellenállását váltották ki.

E helyen csupán néhány szempontból akartam indokolni a folyószabályozások, tájatalakító munkák szükségességét. Ez akkor Magyarország europaizálódását is jelentette. A török időkben elvadult kultúrtáj teljes és korszerű birtokbavételét, amely az itt élő lakosság szemével nézve mégis erőszakos és radikális beavatkozás, s a kialakult, táji adottságokhoz igazodó hagyományos gazdálkodási formák és módok szétrombolása is. Úgy véljük, hogy a táj ilyenfokú, radikális átformálása a hagyományosan élő, formálódó alföldi paraszti közösségekre beláthatatlan hatással volt, s az alföldi élet egységesülésében, az Alföld néprajzi nagytájja alakulásában meghatározónak bizonyult.

4. Midőn a folyószabályozások, lecsapolások, ármentesítések hatásával foglalkozom, előre kell bocsátanom, hogy nem egyedüli tényezőként kezelem, csupán itt erről szólok. Másfelől olyan tényezőnek tekintem, amely nem kiváltott, hanem csupán felgyorsított már meglévő tendenciákat, persze közben újakat is elindított. E munkálatok, s maga a tájatalakítás a társadalomra és a kultúrára közvetlenül, s közvetve is hatott, s segített az egységesülésben, az alföldi karakter kialakításában. Mind-ez nyilvánvalóan együtt járt régi értékek, vonások eltűnésével is.

Közvetlenül ható tényezők

a) Lehetetlené válik a régi, vízjáráshoz igazodó, a néprajzban ártérinek nevezett gazdálkodás folytatása a század végére, illetve módosult formában ez a hullámtérre vagy bizonyos kis folyószakaszok mentére szorul vissza. Andrásfalvy Bertalan a Duna sárközi-mohácsi szakaszán vizsgálta meg ezt a kérdést, állapította meg, hogy a régi, összetett ártéri haszonvételi lehetőségek és formák, amelyek e vidék lakosságának sajátosságai voltak, s más területektől is elkülönítették őket, megszűntek. A természetes haszonvételek (halászat, a fokokkal való gazdálkodás, ártéri széna gyűjtése, legeltetés, a természet kínálta gyűjtögetési lehetőségek, a kiöntő folyók ter-

mészetes, iszapoló tárgyázása, az ehhez igazodó növénykultúra, a gyümölcsészet néven megjelölt nemesítő-kielő formájú gyümölcskultúra) múlttá váltak, belemosódtak egy síkvidéki átlagba. Ha összehasonlítjuk Hódmezővásárhely Tálasi István által megrajzolt gazdasági képét a Nagy Gyula leírta, közvetlen szomszédságában nemrég még élt, s a Nagykunságra, Békésre, Csongrádra is hasonlóan jellemző Vásárhelyi pusztai gazdálkodásának képével, megérthetjük a forradalmi változást. Bellon Tibor–Botka János Csépa község ártéri gazdálkodásának emlékeit vetette össze a mai tiszazugi település gyakorlatával — a különbség hasonló. Mivel a hagyományos gazdálkodás a természeti adottságokhoz igazodott, s az egyes tájak között pedig nem volt olyan intenzív kapcsolat, mint a jobb úthálózat és közlekedés kiépítése után, az Alföld kultúrája is tagoltabb volt, s nagyobb fokú zártságuk is. Jóllehet a források ezt nem örökítették meg részleteiben, s csak az általánosabb, durvább vonások alapján rajzolhatunk képet a XVIII–XIX. századról, illetve ez utóbbi első feléről.

Az új gazdálkodást az jellemzi, hogy felgyorsul a korábban már megindult tanyásodás üteme, átalakul a határhasználat (ezt a jobbágyfelszabadítás és a tagosítás is elősegítette). Egyéni, zárt gazdaságok alakulnak ki, s ezek keretei között megvalósul az állattartás és földművelés egy intenzívebb formája, visszaszorul a legeltetésen alapuló pásztorkodás. A magyar gazdasági írók, szakemberek (Tessedik Sámuel, Nagyváthy János, Pethe Ferenc, Berzsenyi Dániel, Széchenyi István, Fáy András), illetve a központi szervek által szorgalmazott új növények, termesztési módok, állatfajták, tartásrendszerek, ha nem is szakszerűen, s abban formában, mint az angoloknál, de mindinkább megvalósulnak, s a XIX. század végéig új növény és állatstruktúra, s ehhez igazodó tartásmód alakul ki. Az uradalmi gazdálkodás is teljesen átfőrdődik, s egyben közvetíti az újabb módszereket is.

b) Rendkívül fontos, hogy a jellegzetesen halmazos, árvízmentes szintre telepedett, vízparti falvak a vízszabályozásokkal térben terjeszkedni tudtak. A volt kertes települések kertövezete a század végére beépült, s a régi halmazos mag ehhez képest kisebbé vált. Az új, immár árvízmentes részeket mérnöki tervek szerint alakították át utcás településekké. Ez pedig megváltoztatta a települések szerkezetét és külső képét is.

Korábban tervezett, sakkáblaszerű vagy utcás település az Alföldön, illetve annak középső részén csak a földesúri telepítésű helyeken volt (Békés megye legtöbb községe, Jász-Nagykun-Szolnok megye szervezett telepítéssel újranépesített községei: Nagyiván, Törökszentmiklós, Tiszaörs). A beltelek nélküli, halmazos rész apró házaikat polgári igényű, többnyire klasszikus stílusú oszlopokkal ellátott házak váltják fel, két vagy három részre tagolt udvarokkal (a ház udvara, a gazdasági udvar és a kert). Az alföldi falvak képe, függetlenül eredetüktől, így közelít egymáshoz. Lecsiszólódnak az erős különbözőségek, s mára már csak a kutatók tesznek különbséget az utcahálózat, a házak, telkek elrendezése alapján az egykori halmazos

és utcás települések között. A megváltozott településszerkezet egyúttal a szaporodó népességnek is lehetővé tette a kulturáltabb, hatósági előírásokat betartó szabályokat. Ugyanakkor új elkülönülés következik be: a tanyákkal együtt megjelenik a külterületi lakosság fogalma. A külterületi lakosságé, amely egészen más körülmények között él, mint a belterületi lakos, de ugyanúgy polgára a mezővárosnak, nagyközségnek vagy falunak, mint a belterületen lakó.

c) A vízszabályozások, lecsapolások megszüntették azt az egészségügyileg káros környezetet, amelyet a pangó vizek, rothadó növényi és állati maradványok, a rovarok (szúnyogok, bögölyök) uralma jelentett, s melyet olykor az egészségtelen, mert ártérről visszavonuló víz, fogyasztása jelentett. Hisz Takács Sándor szerint a török idők elvadult területei hihetetlen gondot okoztak a vonuló hadaknak (embernek és állatnak egyaránt), s kis túlzással hadjáratok eredményességét befolyásolták. Nem tartjuk véletlennek — természetesen egyéb egészségvédő intézkedések jelentőségét nem csökkentve —, hogy az utolsó nagy, országosan pusztító járvány 1872–1873-ban volt, amikor még a lecsapolások, folyószabályozások kevéssé haladtak előre.

d) A tájatalakítás, ezen belül a reguláció tette lehetővé, hogy megfelelő út- és vasúthálózat épülhessen ki, amely bekapcsolta az országot, s a kisebb falvakat is a Kárpát-medence vérkeringésébe. Az addig zárt, csak a migrációtól érintett települések az utak, vasutak mentén kinyíltak. Luby Margit olyan matolcsiról és tunyogiról is tudott a harmincas években, aki a szomszédos faluba — amelyet egy fahíd kötött össze a Holt-Szamos fölött —, soha nem ment át. A közösségek ilyen bezárkózása a századfordulón már ritka. Hosszabb idő után visszaáll az a mozgás, amely a XVI–XVII. századot jellemezte. Ez az erősödő kapcsolat pedig ismét a falvak kinyílásához, így a különbségek lecsiszolódásához vezetett, a kereskedelmi, áruforgalmi jelentőségén túl.

e) Végül meg kell említenünk, hogy a szabályozásokkal járó hatalmas földmunkák, s az ezek nyomába lépő vasút- és útépitkezések úgy is átalakították a társadalmat, hogy munkát adtak a volt zselléreknek, s egyéb nincstelen rétegeknek évtizedeken át. Levezették a társadalmi elégedetlenséget, átalakították a falvak belső társadalmi képét. Sokhelyütt megjelentek a speciális kubikos és földmunkás szakmunkások (Csongrád megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye déli része, a Jászság, Békés megye), akik egy településen belül lakóhely szempontjából is elkülönültek. A vasutak kiépítése vasúti csomópontok közelében vasúti munkásréteget hozott létre, amely századunkban a hagyományos falusi társadalom értékrendjét, struktúráját is átformálta (Püspökladány, Báránd, Szajol, Újszász, Mátészalka). Ezek a rétegek új értékeket közvetítenek majd a falu hagyományosan élő csoportjai felé. Közülük leginkább az agrárszocializmus eszméit és ilyen közösségekbe való megjelenését kutatták az elmúlt évtizedekben. Velük a külső világ paraszti értelmezésben tör be a

közösségbe. Több helyen a kialakuló, új szélesebb-vékonyabb réteg közelíti egymáshoz az eddig zártan élő paraszti közösségeket, kultúrákat.

Ezeket a leglényegesebb, bár korántsem teljes felsorolásban említett közvetlen tényezőket ha egyenként megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy belőlük számtalan egyéb tendencia nő ki, s ezeket már közvetetten ható tényezőknek kell tekintenünk. Közülük itt csak néhányra utalok.

Közvetetten ható tényezők

a) A táplálkozás rendjének átalakulása és egységesülése az, amely leginkább összefügg a gazdálkodás szerkezetének módosulásával. Ugyanakkor olyan területe a paraszti kultúrának, amely már-már a folklór jelenségekhez hasonló szívóssággal képes őrizni egy-egy etnikum jellegzetességeit, minthogy családon belül öröklődnek receptek, étkezési szokások, ízek. A gazdálkodás szerkezetének megváltozása mindenképpen befolyásolta az egész táplálkozási struktúrát. Visszaszorulnak a húsetelek, előretörnek a gabonaneműek, Megváltozik a tejtermékek szerepe az étkezésben, jelentéktelené lesznek a gyűjtögetéssel, zsákmányolással szerzett alapanyagú ételek. De változás következik be a húsneműek fogyasztásában úgy is, hogy pl. a korábbi marha- vagy juhhús helyére a disznóé lép, s ez más fogyasztási szokásokat, tartósító eljárásokat követel. A gabonaneműek közül a köles, s egyáltalán a kásafélék fogyasztása visszaszorul, s a kenyér lép helyére, majd később a krumpli, amely a pépes ételek erős fogyasztására már csak halványan emlékeztet. Eltűnnek olyan ételek, mint a csikos káposzta, s egyáltalán a csíkkal fogyasztása, a tavasszal gyűjtögetett, olykor csónakszámra összeszedett madártojás, a teknősbéka vagy a csemegének használt sulyom. S sorolhatnók. Mindez már nem is másodlagos, hanem harmadik áttételben lehetővé teszi a polgári konyha nagyobb arányú betörését, új étkezési szokások kialakítását, illetve egy-egy helyen jól bevált módszerek, felhasználási módok gyors terjedését. Így pl. az alföldi szlovákság átveszi a szárasztészták addig megvolt alföldi készítési módjait. A németek az alföldi részekben az abálással gazdagítják az uralkodóvá lett disznóhús fogyasztását. A jövevény palócok a savanyú leveseket terjesztik el szélesebb körben. Ezek a változások egyben közelítik egymáshoz az etnikumokat, a betelepült magyar néprajzi csoportokat, s egyformává vagy legalábbis közelállóvá csiszolják őket a kultúra sok területén.

b) A társadalom is egységesül a kinyíló közösségek, illetve a majd mindenütt megjelenő munkavállaló földmunkás rétegek révén. A település szerkezetében végbement változások, az ármentesített egykori külterületi részekre való építkezés, a falumag térbeni kiterjedése pedig felgyorsítja a nagycsaládok megindult bomlását, hiszen most már megvan a lehetőség arra, hogy a fiatalok külön költözzenek, külön építkezzenek, ha akarnak. Óriási települési és társadalmi változás ez, amely más folyamatokkal áll elsődlegesen kapcsolatban, de ezek a tényezők felgyorsítják itt is a

folyamatokat. Elősegítik, hogy azonos közegben mehessenek végbe az új átrendeződési folyamatok. Ez pedig egységesüléshez, a kultúrák összemosódásához vezet. A gazdálkodás új rendszere eltüntette azokat a különbségeket, amelyek a régóta itt élők és a jövevények között voltak. A kapitalizálódó viszonyok, s a lehetővé vált új technikák, növény- és állatfajtákban rejlő lehetőségek kihasználásában nincs már meg az a különbség, mint korábban. Ennek eredménye, hogy a falu vezető gazdái, nagymúltú gazdacsaládjai a századfordulón sokhelyütt már nem ugyanazok, akik korábban voltak, s évszázadokon át mintát adtak a falunak. Olykor a jövevénynek számító családok a mozgékonyabbak, s ők válnak a közösségi élet meghatározójává. A vegyes lakosságú falvakban eltűnik az egykori megkülönböztetés.

c) A rendezett arculatú települések kialakulása, a nagyobb, egészségesebb házak építése új lakáskultúrát tesz lehetővé. Ez az, amit paraszti polgárosodás címszó alatt megfogható tárgyokban rögzíteni tud a néprajzi muzeológia. Nem lehet nagyobb különbséget találni a lakáskultúrában, mint amit a nagyrévi Major Bálint rögzített becses munkájában, összevetve a múlt század első felét a századvéggel. A természetes alapanyagú sár, bárdoltfa, gyékény bútorok világa a nem mésszel, hanem márgával bemázolt falu házában és szobájában —, s a már gyárilag készült, vagy flóderozott asztalos munkaként ismert, s így az Alföld egészén elterjedt polgári típusú bútorok. Hatalmas különbség ez, s egyben jelzi, hogy a falu kinyílt, kilépett a vízi világból is.

5. Hasonló másodlagos, harmadlagos áttételeket még szép számmal említhetnénk. Fontosabb azonban röviden összegezni véleményünket.

A vízszabályozások óriási hatással voltak az Alföld paraszti közösségeire. Erre, minthogy e munkálatok kívülről érték a közösségeket, nem voltak felkészülve. Előbb ellenkezéssel, később kényszerű folyamatként elfogadták, s a saját beidegződéseik szerint próbálták meg reagálni rá. A paraszti kultúra, a hagyomány reflexei szerint alkalmazkodással igyekeztek az újat, az elkerülhetlent birtokba venni, saját képükre formálni. Ám amit magukhoz hasonítottak e módszerrel, az már kevésbé volt tagolt, mint a korábbi alföldi paraszti kultúra. Nem lokális adottságokhoz, hanem nagy teret átfogó, generális viszonyokhoz kellett igazodniuk. Ez pedig összemosta a Csaplovics János említette tarka képet. Másfelől ez az igazodás nagy erőfeszítés is volt, az alföldi lakosság hatalmas kulturális élménye, amelyben közösen, egymással érintkezve alakították ki a legjobb, gyakran kívülről ajánlott új módszereket, s építették össze saját kultúrájukkal. Ez már közös élménye lett a rég itélteknek és a jövevény magyaroknak, s más etnikumúaknak. S ez az élmény teremtette meg az egységes Alföldet, a ma ismert néprajzi nagytájat, amelyben azonban ma is vannak színek, egyedi sajátosságok, hiszen a paraszti kultúra természete szerint a differenciálódás is azonnal megindult. A régmúlt azonban ma csak egy-egy hitelemen, szokáson, emlékeken, megkopóban lévő tájnyelvi sajátosságokon vagy éppen a még élő külön nyelven üt át csupán.

IRODALOM

ACSÁDY IGNÁCZ

1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720–21. Budapest

ARATÓ ENDRE

1980 A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmi a polgári fejlődés kezdetén (1790–1792). In: Magyarország története 1790–1848. Szerk.: Vörös K. Budapest, I.

BÁTKY ZSIGMOND

1990 Magyarország néprajza. Budapest (Hasonmás kiadás)

BELLON TIBOR

1979 Nagyikunság. Gondolat Kiadó, Budapest

CSAPLOVICS JÁNOS

1822 Ethnographiai értekezés Magyarországról. Tudományos Gyűjtemény III.

FÉNYES ELEK

1836–1840 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I–IV. Pest

FODOR FERENC

1942 A Jászság életrajza. Budapest

KÓSA LÁSZLÓ

1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen

KRUPA ANDRÁS

1987 A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága. Studia Folkloristica et Ethnographica 23. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen

RÁCZ ISTVÁN

1980 A tanyarendszer kialakulása. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei F.–Szabad Gy. Budapest, 97–148.

SZABÓ ISTVÁN

1940 A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Magyar művelődéstörténet. 3. kötet Budapest

SZABÓ LÁSZLÓ

1979–1982 A jász etnikai csoport. I–II. Szolnok

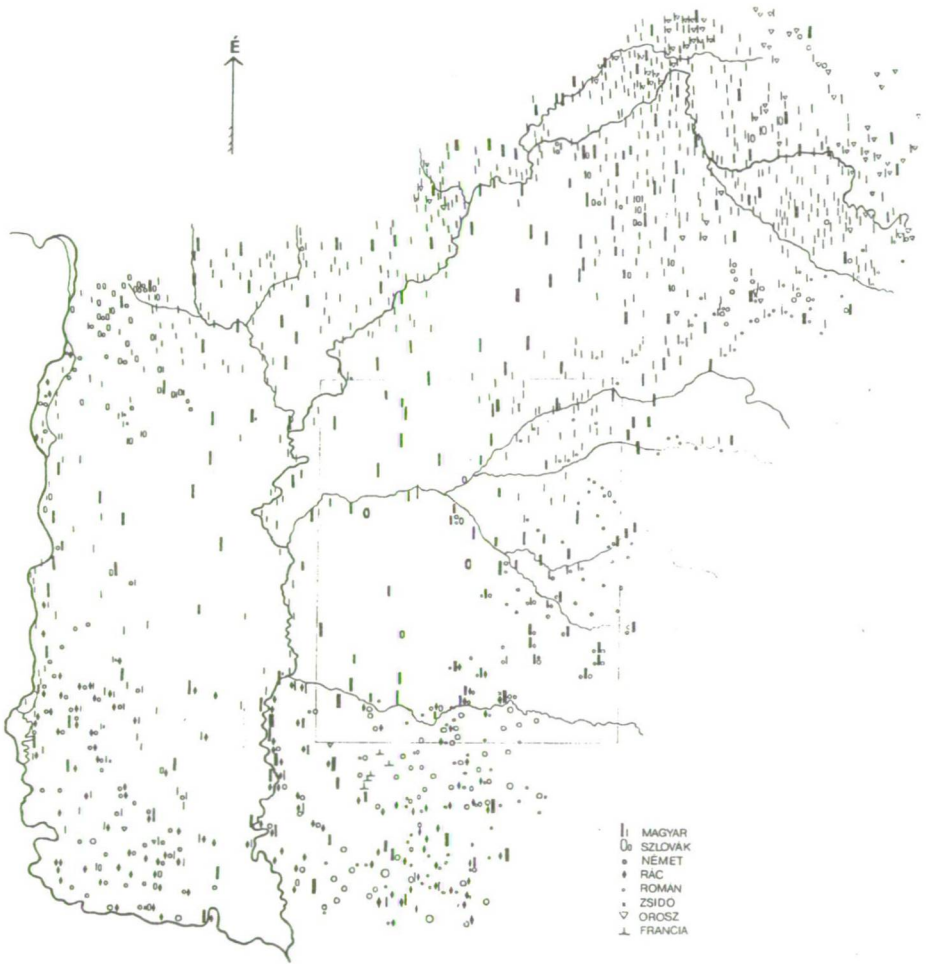
1992 Tiszaörs rekatolizációja és népességének kérdése a XVIII. században. In: Tiszaörs. Szerk.: Szabó I. Debrecen, 107–132.

TÁLASI ISTVÁN

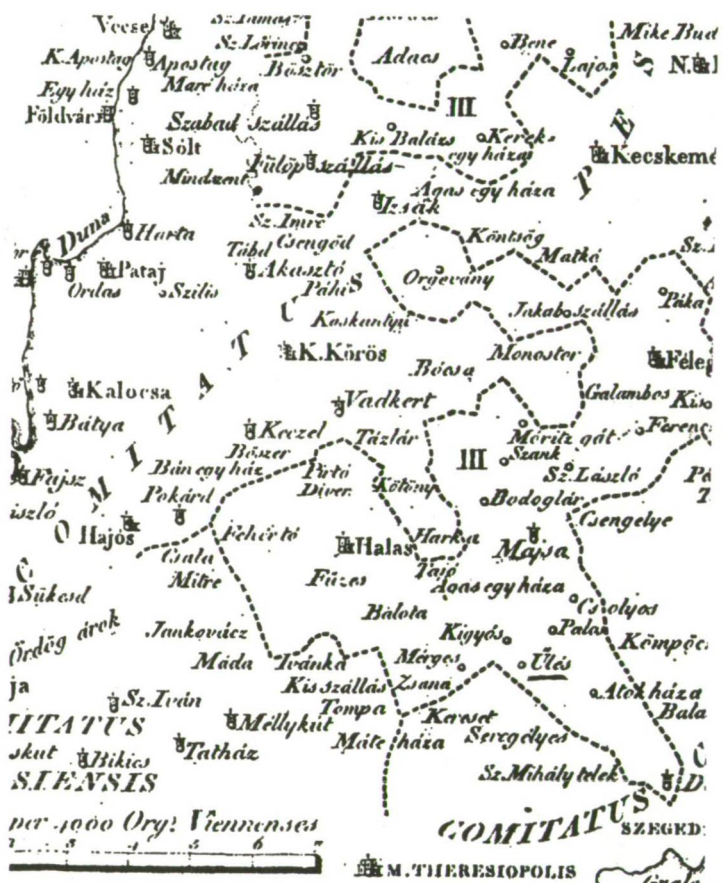
1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–45. Szeged, 1–35.

VISKI KÁROLY

1938 Etnikai csoportok és vidékek. Budapest

*1. ábra: Nemzetiségi viszonyok az Alföldön
 az 1828-as népszámlálás és Fényes Elek alapján
 (szerk.: Szabó L.–Varjú R.)*

2. ábra